

Сівков І. В.

АРАБСЬКА АДМІНІСТРАТИВНА ЛЕКСИКА (XIX – поч. XX ст.)

У даному дослідженні ми розглядатимемо становлення адміністративно-правової та юридичної термінології на матеріалах текстів законодавчих актів Єгипту XIX ст. та єгипетської газети “аль-Ахрам” за 1870–1920-і рр.

Актуальність наших студій полягає в очевидній нестачі досліджень становлення згаданих термінополів арабської мови, а також лінгвістичного аналізу арабських офіційно-ділових текстів XIX ст. Правління в Єгипті *валі* (губернатора) Мухаммада Алі-паші (1805–1849 рр.) ознаменувало становлення органів державної влади сучасного типу, що викликало потребу створення в арабській мові масиву політичної термінології, яка б відображала нові адміністративно-політичні реалії. У монографії А. аль-Гарраві ґрунтовно досліджуються як мовні, так і позамовні чинники, що мали вплив на становлення офіційної мови в Єгипті XIX ст. Водночас там фрагментарно висвітлюються питання функціонування деяких термінологічних лексем у мові єгипетських офіційних документів. У деяких енциклопедичних довідниках можна почерпнути фрагментарні дані про етимологію деяких адміністративних термінів [ЕІ]. Амі Аялон розглядає становлення арабського політичного лексикону XIX ст., аналізуючи еволюцію вираження лексичними засобами арабської мови концептуальних понять суспільно-політичного життя західних країн XIX ст. [Ayalon 1987].

В епоху правління *валі* Мухаммада Алі-паші було розширено межі використання як турецької, так і арабської мови в ролі ділової. Арабську мову застосовували в адміністративних органах паралельно з турецькою, а у деяких із них її навіть використовували ширше, особливо у фінансових та громадських справах. Укладені турецькою мовою укази *валі* було забезпечено арабомовним перекладом з метою їхнього оприлюднення місцевим органам влади [al-Harrāwī 1963, 146–148].

Дослідження розвитку мови офіційної преси, що видавалася в арабських країнах у період до початку європейської колонізації,

висвітлює питання турецько-арабського білінгвізму. Газета “Офіційні відомості” (الوقائع الرسمية), видавана Мухаммадом Алі-пашою починаючи з 1828 р., виходила турецькою мовою та була частково перекладена арабською, але згодом почала видаватися арабською мовою (протягом тривалого часу поряд з арабомовною частиною газети одночасно виходила і тюркомовна, яка продовжувала видаватися до британської окупації Єгипту) [Mutawallī 1991, 22–23, 102–103].

Мовну політику *валі* Мухаммада Саїда-паші (1854–1863 рр.), яка полягала в арабізації юриспруденції, було проведено на місцевому рівні. Турецька мова стала поступово втрачати свої позиції як мова юриспруденції. У цій сфері її почала витісняти арабська. Наступник Мухаммада Саїда-паші *хедив* Ісмаїл-паша (1863–1879 рр.) продовжив політику арабізації мови офіційно-ділового стилю, яка була розпочата його попередником. Арабська мова була встановлена як офіційна у міністерстві внутрішніх справ, а турецька – у військовому міністерстві. За часів панування Тауфіка-паші (1879–1892 рр.) турецьку мову було збережено як офіційну лише при дворі *хедива* та в його особистій канцелярії [al-Harrāwī 1963, 374–375, 391–393, 395, 493].

У текстах єгипетських офіційних документів ХІХ ст. зустрічаємо такі адміністративні та юридичні терміни:

Лексична одиниця ذات (من. ذوات), що в арабській літературній мові позначає поняття “власник”, “той самий”, у текстах офіційних документів зустрічається у значенні “знать”, в якому її також було використано у турецькій мові. Так, вона згадується у першій статті статуту Юридичної асамблеї (الجمعية الحفانية):

ترتيب الجمعية الحفانية المذكورة، يكون مركب من رئيس و ستة أعضاء من الذوات، و الستة يكون منهم اثنين من ذوات الجهادية، و اثنين من البحرية، و اثنين من ضباط الملكية

“Юридична асамблея складається з Голови, шести членів, що представляють знать, та шести членів, двоє з яких представляють військові справи, двоє – морські, а решта – цивільні службовці” [al-Harrāwī 1963, 323–324].

У тексті проекту статуту заснованої в 1879 р. Консультативної ради депутатів (مجلس شورى النواب), ми бачимо використання термінів ملكي “цивільний службовець” та جهادي (від جهاد “*джигад* (священна війна)”) “військовий регулярної армії”:

يجوز قبول متوظفين الحكومة ملكيين كانوا أو جهاديين ضمن أعضاء مجلس النواب

“До складу членів Палати представників можуть входити цивільні чи військові урядові чиновники” [Faḡā'id 2001, 735; Dasātīr 1955, 339–340].

Слово رأي (мн. آراء), яке у сучасній арабській мові має значення “думка”, “погляд”, у текстах офіційних документів XIX ст. позначало поняття “голос (виборч.)”. Зокрема, у своєму термінологічному значенні воно згадується у статті 37 статуту Консультативної ради депутатів:

رئيس مجلس شورى النواب هو الذي يؤدى وظيفة الرئاسة عليه، و فقط يسأل أرباب مجلس الشورى عن رأيهم، و ليس له رأي مطلقا إلا في صورة انقسام الآراء إلى طرفين متساويين

“Головування Консультативною Радою депутатів належить до повноважень її Голови. Під його керівництвом проходить голосування депутатів. Він має право голосу лише у випадку рівності голосів” [Dasātīr 1955, 332].

У сучасній арабській літературній мові вказане значення вишло з ужитку та перейшло до розряду архаїчних.

На вираження поняття “голосування” застосовують вираз إعطاء الآراء, який, зокрема, зустрічаємо у статті 43 статуту Консультативної Ради депутатів:

يكون إعطاء الآراء في المجلس بواسطة رفع اليد أو النداء بالاسم أو وضع الآراء في صندوق

“Голосування у Раді проходить шляхом підняття рук, або переклички, або опускання бюлетеня у скриньку для голосування” [Dasātīr 2005, 19].

Слово مقالة у статті 8 статуту Консультативної ради депутатів позначає поняття “тронна промова”: قراءة المقالة: “виголошення тронної промови” [Dasātīr 2005, 9]. Зазначений термін у сучасній арабській літературній мові вже перейшов до архаїчного лексику та у використанні був замінений на خطاب العرش [al-Haḡāwī 1963, 407, 413].

У офіційній мові тих часів були поширені такі назви указів (декретів) Мухаммада Алі-паші та його наступників:

الإرادة السنية; الأمر العالي; الأمر الكريم [al-Haḡāwī 1963, 217]. Ці термінологічні конструкції у сучасній арабській літературній мові належать до архаїчного пласту лексики (в Йорданії останню з них було частково збережено у формі الإرادة السامية).

В укладених Аміном Самі-пашою хронологічних таблицях, у яких подано перелік державних посад, що функціонували в

Єгипті 1840–1870-х рр. XIX ст., та їхніх носіїв, зафіксовано назви вищих державних посад, які морфологічно належать до категорії складних слів, утворених шляхом поєднання турецьких та арабських основ, наприклад *باشمعاون* “верховний помічник” (від турецьк. *باش* “головний” + араб. *معاون* “помічник”):

باشمعاون جناب خدوي “верховний помічник Його Величності хедива” [Зеленев 2003, 134; Amīn Sāmī 1936, Ч. III, Т. III, 409; Deny 1930, 95].

Як зазначає А. С. аль-Гарраві, у офіційній документації вживається багато арабізованих запозичень із французької мови, наприклад *قومسيون* “комітет”, “комісія” (з франц. *commission*), відоме ще з часів французької військової кампанії в Єгипті. Процес запозичення французьких слів до арабської мови було активізовано у період правління *валі* Мухаммада Саїда-паші, який надав французькій мові статус третьої офіційної (поряд із турецькою та арабською). За часів панування *хедива* Ісмаїла-паші французька мова стала офіційною мовою міжнародних відносин, а також набула офіційного статусу у змішаних судах. Італійську мову було використано на рівні міжнародних відносин, а також у юриспруденції з часів правління Мухаммада Алі-паші до вступу на престол Саїда-паші, коли у цих сферах її почала витісняти французька. Однак у деяких судових установах (зокрема, у змішаних судах, у комісії з урядових справ) її вживання тривало [al-Naḡāwī 1963, 368, 396–8].

Оскільки італійська мова відігравала велику роль у судочинстві, то в офіційних документах XIX ст. зустрічаємо такі запозичені з італійської мови юридичні терміни, як, наприклад, *دكریتو* (італ. *decreto*) “указ”, “декрет”:

دكریتو في 9 يولييه سنة 96 باعتبار الأعمال اللازمة لتمديد ترعة الشامية بمديرية أسبوط من المنافع العامة

“Декрет від 9 липня 1896 р. “Про надання роботам з подовження каналу “аш-Шамія” в провінції Асьют статусу громадських” [Ḡallād, III, 754].

Метою запозичення а не перекладу іншомовного слова, було збереження його термінологічного значення, яке було незвичним для авторів та перекладачів XIX ст. Так, французьке слово *charte* “хартія” було арабізоване Ріфаа-беком Рафі ат-Тагтаві у формі *شرطة*. Також він буквально переклав із французької мови *Etats Unis*

“Сполучені Штати” у формі *الإيالات المجتمعة* (також пропонувався варіант перекладу *الأقاليم المجتمعة*), але у сучасних ат-Тагтаві джерелах зустрічаємо також і пряме запозичення із французької – *إيتازوني Etats Unis*, а не англійської мови *United States*. Проте згодом його було скальковано арабською мовою у формі *الولايات المتحدة* [al-Naḡāwī 1963, 201–203, 349, 416].

Аналіз політичної термінології, що широко вживалася в єгипетській пресі 1870–1920-х рр. виявляє факт застосування низки лексем, які в сучасній арабській літературній мові вийшли з активного ужитку, наприклад:

(*متمردون* *суч.*): “повстанці”, “заколотники” *عصاة*
 الصدر الأعظم أخبر بعض مكاتبي الجرائد أن الباب العالي متساهل جدا بعقد الصلح
 مع العصاة

“Великий візир повідомив кореспондентів деяких газет, що османський уряд піде на суттєві поступки в питанні перемир’я з повстанцями” [al-Ahrām 1877];

(*إضراب* *суч.*): “страйк” *اعتصاب*

أعلن الاعتصاب

“Було оголошено про страйк” [al-Ahrām 1905];

(*الانتخابات العامة* *суч.*): “загальні вибори” *الانتخابات العمومية*

فشلت الحكومة فشلا تاما في الانتخابات العمومية

“Уряд зазнав нищівної поразки на виборах” [al-Ahrām 1905].

Також нами була зафіксована група лексем, уживаних як політичні терміни у зазначений період, які зазнали детермінологізації у сучасній арабській літературній мові унаслідок семантичних змін, як-то:

“переговори (*дипл.*)” – “розвідувальні служби”:
 مخابرات

شاع أن المخابرات بين تركيا و السرب بشأن الصلح جارية على قدم و ساق

“Стало відомо, що мирні переговори між Туреччиною та Сербією активно просуваються” [al-Ahrām 1877].

У повідомленні газети “Аль-Вакаї аль-Мисрія” від 24 вересня 1866 р. ми також зустрічаємо використання терміна *المكالمات الصلحية* “мирні переговори (*дипл.*)”; у сучасній арабській літературній мові слово *مكالمات* позначає виключно телефонні переговори:

خبر تلغراف من باريس في 9 سبتمبر لم تزل دولتا أستراليا و ايتاليا على المكالمات
 الصلحية مع الثاني

“Телеграфна новина з Парижа від 9 вересня. Австрія та Італія по-вільно продовжують проводити мирні переговори” [Gayuid 1985, 74].

Масив текстів єгипетської преси кін. XIX – поч. XX ст. відображає динаміку кількісних змін у складі суспільно-політичної лексики, відбиваючи складність та непослідовність процесів термінологізації лексики, які було виражено у ваганні при виборі застосування лексичних одиниць, що мають синонімічний характер, який виявляється на рівні опозиції “питоме – питоме” та “питоме – запозичене”, як-то:

استعفى та استقال “піти у відставку”:

استعفت الوزارة لنقاشها في السناتو لمسألة ثانوية

“Міністерство пішло у відставку через дискусії, які виникли в сенаті із другорядного питання” [al-Ahrām 1890],

; استقالت وزارة تيتوني

“Уряд Тіттоні пішов у відставку” [al-Ahrām 1905],

أفاد نبأ من كيبف أن حكومة دنيكين استعفت على أثر تصدع خط القتال

“З Києва повідомили, що уряд Денікіна подав у відставку після прориву лінії фронту” [al-Ahrām 1920];

وزير та ناظر “міністр” وزارة та نظارة “міністерство”:

كتب الأمير فردينند إلى نظارة مالية الإمارة يقول انه قد تنازل من نصف راتبه السنوي مساعدا للمالية على الخروج من أزمته

“Князь Фердинанд звернувся до Міністерства фінансів із заявою, в якій ідеться про те, що він відмовився від половини свого річного жалування з тим, щоб надати допомогу Міністерству фінансів для подолання кризи” [al-Ahrām 1899];

ألقت الوزارة الجديدة وعين الموسيو فورتييس رئيسا لها و الموسيو تيتوني ناظرا للخارجية

“Було сформовано новий уряд. Пана Фортіса було призначено його головою, пана Тіттоні – міністром закордонних справ” [al-Ahrām 1905];

استقال وزير الداخلية و أبى ناظم باشا تولي نظارة الحربية

“Міністр внутрішніх справ подав у відставку. Назим Паша відмовився обіймати посаду військового міністра” [al-Ahrām 1912];

مكاتب “кореспондент” مراسل (عصاة *div.*) مكاتب

كتب الينا حضرة مراسلنا في القناطر الخيرية وصف الحفلة الجميلة التي اعداها جناب الماجور براون لمدعويه اول امس

“Наш кореспондент в аль-Канатир аль-Хейрїя повідомив нам про гарний прийом, який майор Браун позавчора влаштував для своїх гостей” [al-Ahrām 1899].

З дослідження використання компонентів згаданих синонімічних груп у текстах єгипетської преси зазначеного періоду випливає, що обидва складових кожної з лексичних груп уживають синхронно. Разом із тим, в усіх випадках перший із синонімічних дублетів вийшов з ужитку в сучасній арабській літературній мові, перейшовши до пласту архаїзмів.

Аналіз нижченаведених фрагментів виявляє факт одночасного використання досліджуваних лексичних одиниць у тому самому номері газети “аль-Аграм”:

استعفاء وزير ارلندي
استقال جافان دوفي وزير خارجية الدولة الحرة

“Відставка ірландського міністра. Міністр закордонних справ Вільної держави Гевен Дафі пішов у відставку” [al-Ahrām, 27 липня 1922];

كتب مراسل الدالي تلغراف من بيترمريرتور ان الجنرال بولر و اركان حربه سافروا الى معسكر فريير

“Кореспондент газети “Дейлі Телеграф” повідомив із Пітермаріцбурга, що генерал Булер та його Генеральний штаб вирушили до табору Фрер”;

ارسل مكاتب شركة روتر تلغرافا من فريير بتاريخ 7 الجاري يقول فيه انهم سمعوا في صباح ذاك اليوم صدى دوي شديد لاطلاق المدافع في جهة لاديسميث

“Кореспондент компанії “Рейтер” повідомив телеграфом із Фрера 7 числа поточного місяця, що зранку того дня було чути сильний шум від гарматних пострілів у бік Ладісіса” [al-Ahrām, 9 грудня 1899].

У першому випадку ми помічаємо диференціацію термінів-синонімів, що уживаються у текстовому масиві газетного повідомлення на рівні структури тексту інформаційного повідомлення (заголовок та масив тексту), а у другому відсутні будь-які фактори, що можуть інтерпретувати таку диференціацію;

“соціалісти” – الاشتراكيون

صدق البرلمان الإمبراطوري على استمرار القانون الذي سن ضد السوسياليست و رفض المادة التي تجعل أمر نفيهم من اختصاصات المجلس

“Імперський парламент ухвалив продовжити чинність закону проти соціалістів за винятком статті, згідно з якою дії, пов’язані з їхнім вигнанням, передають до компетенції парламенту” [al-Ahrām 1890];

الراديكاليون – الغلاة

336 نائباً من حزب الوزارة و 98 من حزب المعارضين و 40 من الغلاة (الراديكاليين) و 17 من الاشتراكيين و 17 من المشكوك فيهم

“336 депутатів з урядової партії, 98 – з опозиційної, 40 – з радикалів, 17 соціалістів та 17 тих, що не визначилися” [al-Ahrām 1895].

На позначення термінологічного поняття “соціалісти” уживають термін السوسياليست – пряме запозичення з європейських мов, а згодом – його семантичну кальку اشتراكيون. Дослідження лексичного оформлення тогочасної преси засвідчує факт одночасного використання як питомо арабського الغلاة, так і запозиченого з європейських мов الراديكاليون на позначення політичного терміна “радикали”. Лексема الغلاة із первинною семантикою “ті, які дотримуються крайніх поглядів”, яка набула термінологічного вживання внаслідок калькування значення слова європейських мов, згодом була витіснена запозиченою الراديكاليون, яка була більш відомою та ширше застосованою, аніж питома арабська الغلاة. Тому вона і наводилася з метою розкриття значення менш вживаного автохтонного слова.

На нашу думку, явище паралельного вживання синонімічних лексем, які розрізняють лише на етимологічному рівні, пояснюється тим, що у кін. XIX – поч. XX ст. термінотворення та відбір термінологічної лексики відбувається прискореними темпами, оскільки виникла нагальна потреба створення лексики, яку б застосовували для позначення нових реалій у політичному житті, і тому як терміни пропонували різні слова, одночасне використання яких у мові преси вказує на те, що не було вироблено стрункої термінологічної системи (про що свідчить вагання у термінологічному вживанні тих чи інших мовних одиниць та загальна суперечливість їх термінування). У свою чергу, аналіз семантичних та стилістичних особливостей паралельної реалізації синонімічних термінів унеможливорює визначення мовних або історико-політичних чинників їхнього використання при дослідженні лексичного оформлення повідомлень арабської преси тих часів. Аналіз особливостей уживання у газетних повідомленнях деяких питомих та запозичених синонімічних термінів (див. السوسياليست – اشتراكيون) свідчить про те, що арабські перекладачі текстів повідомлень європейської преси вдавалися до прямого запозичення іншомовних термінів, які вказували на нові для тогочасного арабського світу поняття замість пошуку їхніх семантичних відповідників в арабській мові. У

деяких випадках запозичені терміни перекладали арабською мовою [Ḡayūid 1985, 45]. Однак реалізація синонімічної пари الغلاة – الراديكاليون “радикали” суперечить останньому положенню, оскільки тут ми бачимо зворотнє явище – переклад іноземною мовою арабського слова, що було запропоноване як термін, але не закріпилося у термінологічній функції.

На наш погляд, причина непослідовності запровадження певних слів як термінів криється у тому, що багато авторів у повній мірі не усвідомлювали справжню природу тих стрімких політичних трансформацій, які відбувалися в Європі XIX ст., оскільки виникало чимало нових політичних понять, які, за відсутності їхніх близькосхідних еквівалентів, були неадекватно сприйняті авторами-традиціоналістами, що спричинило виникнення розмаїття термінів-синонімів, які передавали зміст запозиченого поняття лише частково. Свідченням цього є також те, що тогочасні арабські історіографи, політологи та журналісти окказіонально пропонували власні термінологічні варіанти, які зберігалися лише на сторінках їхніх праць та на шпальтах видаваної ними періодики. Деякі запропоновані терміни відбивали суб’єктивне ставлення автора до того чи іншого поняття нового політичного життя, яке нерідко мало яскраво виражений негативний характер, що відбивався у семантиці термінованої лексичної одиниці. Наприклад, в 1871 р. у ліванському тижневику “аль-Башир” слово راعية (іменник з абстрактним значенням від راع “чернь”, “покидьки суспільства”) було запропоноване на позначення поняття “демократія”. У цій газеті терміни “демократична республіка” та “Соціал-демократична партія” було інтерпретовано як جمهورية راعية та الحزب الاشتراكي الرعاعي. Вживання терміна, який мав зневажливий відтінок, свідчило про критичне ставлення редактора до самої ідеї демократії, оскільки демократичні традиції були відсутні у багатовіковому політичному досвіді народів близькосхідного регіону, і його політичні реалії не відповідали принципам демократії. Уживання راعية виявилось нетривалим. Це слово належало до низки неологізмів, які не закріпилися в мові та швидко вийшли з ужитку [Ayalon 1987, 108].

Матеріали арабської преси підтверджують факт відносного зростання кількості запозичень із європейських мов, наприклад: مجلس السناتو (в конструкції مجلس السناتو “сенат”). У сучасній арабській лі-

тературній мові на позначення політичного терміна *сенат* (верхня палата парламенту) використовують термін مجلس الشيوخ, а членів сенату – سيناتور. Розвиток термінологічного вираження зазначеного поняття можна схематично виразити таким чином: “термін-запозичення – термін-семантична калька”.

У пресі та офіційно-ділових документах, що належать до цього періоду, засвідчено реалізацію низки термінологічних виразів, які мають конотативний характер та належать до категорії історично маркованих, як-то: *حلف يمين الأمانة*: “скласти присягу (на вірність)”:

رئيس الوزراء و زملاؤه حلفوا يمين الأمانة بين يدي السلطان

“Прем’єр-міністр та його колеги (міністри) склали присягу султану” [al-Ahrām 1914].

Цей фразеологічний термін належить до лексики з яскраво вираженою історично-політичною конотацією; вживання слова *أمانة* “вірність”, “надійність” та виразу *بين يدي السلطان* “султану (букв. “між руками султана”)” підкреслює абсолютний характер влади монарха, який проявляється у безпосередній підпорядкованості уряду його особі. Ця конструкція є мовним відображенням конкретних історичних умов – абсолютної монархії. У арабських країнах із конституційним державним устроєм на позначення поняття “скласти присягу” вживають термінологічний вираз *أدى اليمين الدستورية*:

رضي عظمة السلطان بأن تؤلف وزارته
“Його Величність султан схвалив формування уряду”:

رضي عظمة السلطان بأن تؤلف وزارته على الشكل الذي رفعه إليه عطوفة حسين

رشدي باشا

“Його Величність султан схвалив формування уряду, список членів якого вручив Хусейн Рушді Паша” [al-Ahrām 1914].

Це термінологічне сполучення, як і попереднє, є історично забарвленим компонентом тогочасного офіційно-ділового стилю та свідчить про те, що формування уряду відбувалося за часів абсолютної монархії, на що вказує слово *رضي* “погодитися”, “схвалити” (букв. “бути задоволеним”). На позначення термінологічного поняття “схвалити (склад уряду)” у сучасній АЛІМ вживають *وافق (صادق) على تشكيل الحكومة*.

Таким чином, дослідження арабської адміністративної термінології ХІХ – поч. ХХ ст., проведене на матеріалах текстів тогочасної єгипетської документації та газет, виявляє всю суперечли-

вість і неоднозначність мовних процесів, які, в основному, і мали чільний характер у формуванні адміністративно-політичного терміномасиву, який отримав широку реалізацію в текстах нормативних документів та преси, що видавалися в Єгипті в зазначений період. Також у нашому дослідженні інтерпретуються екстралінгвістичні фактори, що мали безпосередній вплив на становлення масиву арабсько-єгипетської адміністративно-політичної термінології. До них належать такі процеси, як:

1. Запозичення іншомовної лексики;
2. Калькування іншомовної лексики;
3. Тлумачення іншомовних термінів за допомогою питомих лексичних одиниць.

ЛІТЕРАТУРА

EI – Encyclopedia of Islam. Т. I–XII. Leiden, 1986–2004.

Зеленев Е. И. Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии (XVI – начало XX века). Санкт-Петербург, 2003.

Ayalon A. Language and change in the Arab Middle East. The evolution of modern political discourse. NY, 1987.

Deny J. Sommaire des archives turques du Caire. Caire, 1930.

Amīn Sāmī Bāšā. Taqwīm an-Nīl. Al-Qāhira, 1916–1936. Ч. I–III (Т. I–III).

Dasātīr al-bilād al-‘arabiyya. al-Qāhira, 1955.

Dasātīr Miṣr // ad-Dīmuqrāṭiyya. Qalyūb, 2005. № 19.

Čallād F. Al-Qāmūs al-‘āmm li-l-idāra wa-l-qaḏā. Iskandariyya, 1899–1900. Т. I–V.

Čayyid M. R. Taṭawwur al-ḥabar fi-ṣ-ṣaḥāfa al-miṣriyya. Al-Qāhira, 1985.

al-Harrāwī ‘A. S. Luġat al-idāra al-‘amma fi Miṣr fi-l-qarn at-tāsia ‘ašara. Al-Qāhira, 1963.

Hawwā Y. Al-Farā’id ad-durriyya fi-l-luġatayn al-‘arabiyya wa-l-ingliziyya. Arabic-English dictionary. New Delhi, 2001.

Mutawallī A. F. Al-Alfāz at-turkīyya fi-l-lahaġāt al-‘arabiyya wa fi luġat al-kitāba. Al-Qāhira, 1991.

Газети: Al-Ahrām. Статті за 1877, 1890, 1895, 1899, 1905, 1912, 1914, 1920, 1922 pp.